

1.3. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Основні поняття: *понятійний апарат, явище, поняття, термін, термінологія, категорія, група понять і категорій соціальної роботи, соціум, соціальне середовище, соціальні відносини, соціалізація, соціальне виховання, соціальна активність, соціальна діяльність, соціальна реабілітація, соціальна адаптація, соціальний захист, соціальний інститут, соціальне інспектування, соціальна діагностика, соціальний педагог, соціальний працівник, соціальне обслуговування, соціальна профілактика, соціальне страхування, соціальний супровід, добротність, волонтерський рух.*

Найважливішим компонентом системи логічно впорядкованого знання є **понятійний апарат** науки – сукупність понять, категорій і термінів, які дозволяють в узагальненій формі відобразити явища, що вивчаються певною наукою, а також зв'язки між ними шляхом фіксації їх істотних ознак та закономірностей. Понятійний апарат формується в процесі узагальнення результатів емпіричного спостереження та експерименту, шляхом застосування у пізнавальній діяльності дослідницьких процедур абстрагування, ідеалізації, узагальнення, порівняння, аналізу, синтезу та умовиводів. Понятійний апарат утворює структуру науки.

Будь-яка гуманітарна наука відображає, досліджує соціальні **явища** (наприклад, взаємодію «людина – людина», «людина – середовище»; «суспільний розвиток» тощо). Узагальнюючи та інтерпретуючи предметну галузь, вчені висувають поняття – стислі, але всеохоплюючі визначення, які пояснюють особливості певних явищ, не дозволяючи трактувати їх неоднозначно. Основна логічна функція поняття – виділення загального, яке досягається шляхом виокремлення з усіх особливостей деяких предметів даного класу. Ознаки, які об'єднують в собі певне поняття, становлять його зміст.

Отже, **поняття** – це відображення в узагальненій формі явищ і подій дійсності, зв'язків між ними шляхом фіксації їх загальних і специфічних ознак та якостей. У соціальній роботі розрізняють два рівні понять: *первинні і теоретичні*. До первинного рівня належать поняття, які відображають їх відповідність повсякденній формі чуттєвих явищ, до теоретичного – ті, які утворюються шляхом логічних інтерпретацій первинних понять.

Якщо поняття влаштовує більшість дослідників, стає сталим, його називають **терміном**. Термін (з латини «terminus» – кордон, межа) – слово або словосполучення, що використовується з відтінком спеціального наукового знання, тобто виражає певне поняття якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо.

Звідси **термінологія** – сукупність, система термінів будь-якої науки.

Понятійно-термінологічні проблеми виникають в усіх науках. Особливо

вони загострюються в період становлення науки та її інтенсивного розвитку. Саме тоді часто одному й тому самому поняттю (наприклад, «соціалізація», «активність», «освіта» тощо) дають десятки визначень. Іноді, навпаки, одним і тим самим терміном позначають різні поняття. Наприклад, і «розвиток», і «навчання», і «виховання» іноді позначаються терміном «освіта». Аналогічна ситуація спостерігається нині й у соціальній роботі, де понятійно-термінологічні неузгодження іноді серйозно ускладнюють розвиток нової науки, а також викладання її як навчальної дисципліни.

«Вершиною» наукового пояснення, коли термін стає загально визнаним, є **категорія**. Категорії (з грецької *katēgoria* – висловлювання; ознака) – це найважливіші, ключові поняття будь-якої науки, що становлять основу її понятійного апарату.

Поняття і категорії соціальної роботи можна об'єднати в три групи:

- поняття, які відображають змістовий аспект;
- поняття, що відбивають технологічний аспект;
- поняття, що характеризують якісний стан соціальної роботи.

Шлях «явище – поняття – категорія» для всіх наук є дуже тривалим, іноді потрібні десятиріччя, щоб після багатьох суперечок, дискусій, доведень, досліджень, дійти категорій – провідних понять, що визначають предмет науки.

Питання про категорії соціальних наук достатньо складне, адже соціальні явища і процеси, які відображаються ними, досить мінливі, різноманітні, їх аспекти тісно переплетені один з одним, вони по-різному інтерпретуються окремими галузями соціального знання, що обумовлює відносність меж між самими цими категоріями, поліпарадигмальність теорії соціальної роботи. Тому з метою впорядкування їх багаточисельності доцільно говорити про такі **групи понять і категорій соціальної роботи:**

- перша група – **запозичені** – поняття і категорії не специфічні для теорії соціальної роботи, оскільки визначені ними явища і процеси вивчаються іншими науками;
- друга група – **загальні** – поняття і категорії, які належать, переважно, до теорії соціальної роботи, але використовуються також в інших галузях знань;
- третя група – **специфічні** – поняття і категорії власне соціальної роботи, які виражають її сутнісний аспект (закономірності, принципи, цілі, функції, зміст), відображають конкретні способи прояву її сутнісного аспекту, характеризують її якісний стан (форми, методи, інструментарій, структура).

До **першої групи** понять можна віднести такі: соціум, соціальне середовище, соціальні відносини, соціалізація, соціальне виховання, соціальна активність, соціальна діяльність тощо.

Соціум – оточення, в якому формується людина; сукупність різноманітних

груп та інших об'єднань, організацій, закладів, соціальних досягнень, що складають оточення; середовище, вплив якого людина відчуває в процесі своєї життєдіяльності; простір – предметний, культурний, духовний, де кожна особа реалізує себе, виявляє свою активність.

Соціальне середовище – сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість і поведінку.

Соціалізація особистості невід'ємна від соціального середовища, яке охоплює людину від моменту її народження і впливає на неї до кінця життя. Соціальне середовище, його сфери (політична, соціальна, духовна) формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами в цілі, завдання, зміст соціального виховання.

Соціальне середовище існує завдяки великій кількості взаємовідносин його членів і соціальних інститутів. Чим більша і різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніший його розвиток і різноманітніші умови життєдіяльності особистості.

У структурі соціального середовища розрізняють макро- та мікрорівні. До макрорівня належить матеріальне, культурне, політичне середовище. Мікрорівень – це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови, сформовані в середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання).

Соціальне середовище класифікують за такими ознаками:

- за *видом спільноти* – суспільна формація, клас, група;
- за *видом групи* – сімейне, навчальне, громадське, трудове, спортивне, військове тощо;
- за *формуючим впливом* – детермінуюче, тренувальне, навчальне, виховальне, перевиховальне тощо.;
- за *способом впливу на форму свідомості* – правове, моральне, естетичне, наукове;
- за *віком* – ровесники, старші, молодші, мішана група;
- за *емоційним ставленням* – позитивне (що спричинює наслідування), байдуже, негативне (яке викликає протидію);
- за *соціальною спрямованістю* – соціальне, асоціальне;
- за *ступенем контактів* – безпосереднє, опосередковане.

Отже, соціальне середовище – це конкретний прояв суспільних відносин, у яких розвиваються конкретна особистість, соціальна спільнота; соціальні умови їхнього розвитку.

Соціальні відносини – певна стійка система зв'язків індивідів, яка склалася в процесі взаємодії одного з одним в умовах певного суспільства;

відносини між групами людей, які посідають різне становище в суспільстві, беруть неоднакову участь у його економічному, політичному й духовному житті, різняться *способом життя*, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання. Вони можуть приймати характер дружнього співробітництва або ж *конфлікту* (на основі спільності або розбіжності інтересів цих груп).

За своєю природою соціальні відносини є об'єктивними, незалежними від волі та свідомості людей. Вони органічно пов'язані з усіма іншими видами суспільних відносин, із формами і способами соціальної діяльності людей та їх спільнот, соціальними інтересами і соціальними потребами, соціальною справедливістю або несправедливістю, соціальною рівністю або нерівністю, соціальною однорідністю або неоднорідністю, соціальною активністю або пасивністю.

Характер соціальних відносин і місце людини в їх системі залежать від тих принципів (уявлень, знань), на яких ґрунтується та організується соціум. В ролі такого принципу нині обирається або «Декларація прав людини і громадянина» з визнанням невід'ємних і священних для суспільства прав людини, або обґрунтування прогресивності одних класів (груп, людей) і реакційності, історичної обмеженості інших.

Соціалізація (з латини «socialis» – суспільний) – це процес засвоєння індивідом протягом усього його життя певної системи знань, соціальних норм і культурних цінностей, настанов і зразків поведінки, які дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства, до якого він належить.

Сутність соціалізації полягає в поєднанні пристосування (адаптації) і самоствердження людини в умовах конкретного суспільства. Соціалізація неможлива без активної участі самої людини в процесі засвоєння широкого кола цінностей, понять і навичок, на ґрунті яких складається її повсякденне життя.

Розрізняють декілька видів соціалізації: *стихийну соціалізацію* (відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних, спеціально не створюваних обставин суспільного життя); *відносно спрямовану соціалізацію* (має на меті створення в суспільстві певних економічних, законодавчих і інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості); *соціально контрольовану соціалізацію* (це процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який здійснюється в різних державних і недержавних організаціях (школа, позашкільні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо)).

Соціалізація особистості залежить від величезної кількості різноманітних умов, які з різною інтенсивністю впливають на її розвиток. Ці умови

називаються *факторами соціалізації*. Фактори соціалізації умовно можна об'єднати в чотири групи. Перша – *мегафактори* (мега – дуже великий, загальний) – космос, планета, світ, – що певною мірою через різні групи факторів впливають на соціалізацію всіх жителів планети Земля. Друга – *макрофактори* (макро – великий) – країна, етнос, суспільство, держава, – які впливають на соціалізацію всіх, хто проживає в певних країнах. Третя – *мезофактори* (мезо – середній, проміжний) – умови соціалізації великих груп людей, класифікованих: за місцевістю і типом поселення, де вони мешкають (регіон, місто, селище, село); за належністю до аудиторії тих чи інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення тощо.); за належністю до певних субкультур. Мезофактори впливають на соціалізацію як прямо, так і опосередковано через четверту групу – *мікрофактори*. До них належать сім'я, сусіди, групи однолітків, державні, релігійні та приватні організації, мікросоціум.

Для соціальної роботи важливим є поділ процесу соціалізації на три основні етапи:

- 1) дотрудовий – період життя людини до початку трудової діяльності, здобуття освіти і професії;
- 2) трудовий – зріла, свідома діяльність людини на благо своє та суспільства;
- 3) післятрудовий – переважно, пасивний спосіб життєдіяльності (пенсіонери тощо.).

Соціалізація здійснюється, переважно, на базі групового досвіду. Її характер і тип визначаються культурою суспільства. У демократичному суспільстві соціалізація і за формою, і за змістом має гуманітарний характер, а для тоталітарного – характерне ігнорування прав і свобод особистості, її індивідуальності, культ влади, повне підкорення.

Десоціалізація – втрата особистістю якостей, необхідних для повноцінної життєдіяльності в суспільстві; порушення нормального ходу соціалізації індивіда, втрата або деформація важливих функцій особистості.

Ресоціалізація – відновлення в особистості якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві; засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх, які були недостатньо засвоєні або застаріли; стосовно осіб з девіантною поведінкою – комплекс заходів, спрямований на відновлення соціального статусу особистості, втрачених чи несформованих соціальних навичок, на переорієнтацію соціальних і референтних орієнтацій девіантів за рахунок включення їх у нові, позитивно орієнтовані відносини та види діяльності.

Соціальне виховання – цілеспрямовано керований процес соціального розвитку, соціального формування особистості; допомога людині в засвоєнні та прийнятті нею моральних норм, які склалися в сім'ї та суспільстві,

прийнятті правових, економічних, громадянських і побутових відносин; цілеспрямоване виховання людини з урахуванням її особистісно-соціальних проблем і відповідно до соціальних потреб середовища, що її оточує в процесі життєдіяльності.

Соціальне виховання здійснюється в ході участі особистості в різних, відносно автономних сферах життєдіяльності: освіта, набуття соціального досвіду, індивідуальна допомога одне одному.

Соціальне виховання забезпечується суспільством і державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (школа, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також там, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання). Роль держави в організації соціального виховання полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, а й формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та документах (наприклад, Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті, Національна програма «Діти України» тощо), визначає його структуру та зміст. Провідним завданням соціального виховання в кожному суспільстві є створення оптимальних умов для повноцінного розвитку особистості.

Соціальна активність – свідомо, цілеспрямована діяльність людини, орієнтована як на перетворення об'єктивних соціальних умов, так і на формування соціальних якостей власної особистості (активної життєвої позиції); характеристика діяльності, відображена міра реалізації та розвитку соціальних потенцій, можливостей людини (її здібностей, знань, навичок, прагнень). Соціальна активність виступає необхідною умовою різнобічного розвитку особистості, елементом прискорення соціального розвитку. Вона може реалізовуватись у різних формах, не лише як індивідуальна, але і як групова, колективна, організаційна, спрямована на реалізацію можливостей та інтересів тих чи інших соціальних груп.

Ступінь соціальної активності можна визначити, порівнюючи такі характеристики: мобільність, різноманітність способів і сфер дії, усвідомленість дій, які набувають якості суспільно значущих вчинків, використання досвіду інших суб'єктів, що допомагає розширити обсяг і посилити інтенсивність перетворювальної діяльності, залучення сил інших суб'єктів для досягнення суспільно значущих цілей, творчий потенціал, який забезпечує генерацію нових способів перетворення природи і суспільних відносин.

Розрізняють такі види соціальної активності:

- *трудова* (виявляється в сфері трудових відносин і характеризує суб'єкт з боку виконання ним професійних соціальних функцій. Розглядається як основний вид соціальної активності. Її форми: рух за економію і бережливість, участь у науково-технічній творчості, рух раціоналізаторів і

винахідників тощо);

- *громадсько-політична* (проявляється в діяльності людей у сфері громадсько-політичних відносин. Її форми: участь в обговоренні державних законів, у роботі виборчих органів і громадських організацій, волонтерство тощо);
- *у сфері культури та побуту* (діяльність суб'єкта у побуті. Вона менш формалізована і більшою мірою залежить від індивідуальних якостей, бажань, устремлінь людей. Проявляється в підвищенні рівня освіти, занятті фізкультурою і спортом, вихованні дітей, розвагах тощо).

Кожен із видів соціальної активності визначається знаннями, переконаннями, діями. Вивчається шляхом дослідження соціальних факторів за допомогою безпосередньо фіксованих ним об'єктивних і суб'єктивних характеристик.

Соціальна діяльність – сукупність соціально значущих дій, здійснюваних суб'єктом (групою, особистістю) у різноманітних сферах і на різноманітних рівнях соціальної організації суспільства, які переслідують певні соціальні цілі, інтереси та використовують заради досягнення поставлених цілей і задоволення інтересів різноманітні засоби – економічні, соціальні, політичні та ідеологічні. Цей термін також трактують у теорії соціальної роботи як різновид професійної або волонтерської діяльності, спрямований на гарантовану підтримку і надання соціальної допомоги та різноманітних соціальних послуг будь-якій людині, а також на створення умов для самореалізації людини в суспільстві.

Профілактична діяльність, наприклад, має здійснюватися в усіх закладах та установах, де проводиться масова робота з дітьми та молоддю. З цієї точки зору, доцільно виокремити декілька видів соціальної діяльності, що мають свою специфіку. Це соціальна діяльність в освітніх закладах, у дитячих і молодіжних громадських об'єднаннях та організаціях, у позашкільних закладах, дитячих оздоровчих таборах, конфесіях тощо.

Соціальна діяльність має *адресний* характер. Вона спрямована на конкретну людину і розв'язання її індивідуальних проблем, що виникають у процесі життєдіяльності.

До **другої групи** можна віднести такі поняття: соціальна реабілітація, соціальна адаптація, соціальний захист, соціальний інститут, соціальне інспектування, соціальна діагностика тощо.

Соціальна реабілітація (з латини «rehabilitatio» – відновлення) – комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом суспільних зв'язків і відносин внаслідок стійкого розладу функцій організму (інвалідність), зміни соціального статусу (люди похилого віку, безробітні, біженці). Метою соціальної реабілітації є повернення особистості до суспільно-корисної діяльності, формування позитивного ставлення до життя,

праці, навчання. Об'єкти соціальної реабілітації: сім'ї, що опинилися в кризовій ситуації; діти з особливими потребами та їх батьки; діти-сироти; жінки та діти, що зазнали різних форм насилля, безробітні, особи похилого віку.

Основні принципи соціальної реабілітації: здійснення реабілітаційних заходів на початку виникнення проблеми; неперервність і постійність їх проведення; комплексний характер реабілітаційних програм; індивідуальний підхід до визначення обсягу, характеру та змісту реабілітаційних заходів.

У практиці соціальної роботи розрізняють такі види реабілітації: медичну, психологічну, педагогічну, професійну, трудову, побутову, спортивну.

Медична реабілітація спрямована на повне або часткове відновлення/компенсацію порушеної чи втраченої функції організму людини, можливе уповільнення прогресування захворювання, підтримку фізичних сил особистості.

Під *психологічною реабілітацією* розуміють вплив на психічну сферу, спрямований на подолання в свідомості людини уявлення про безвихідь її становища, відновлення захисних сил організму, формування впевненості та мотивації в можливості подолати кризову ситуацію.

Педагогічний аспект соціальної реабілітації має на меті освіту, виховання та всебічний розвиток дітей, насамперед, з фізичними та розумовими обмеженнями, створення умов для розвитку їхніх потенційних можливостей. Він також охоплює різні форми підготовки особистості до життя в суспільстві та сім'ї, окремі напрями її професійної орієнтації та навчання певних видів трудової діяльності.

Професійна реабілітація – система заходів, спрямованих на відновлення людиною втрачених професійно важливих якостей, необхідних для повернення її до трудової діяльності в тій сфері, яка найбільшою мірою відповідає її індивідуальним можливостям. У процесі професійної реабілітації, як правило, відбувається розвиток професійно важливих якостей та умінь в іншій сфері діяльності, відмінній від тієї, в якій раніше працювала людина.

У реабілітаційних центрах широко використовується метод *трудової терапії*, що полягає в тонізуючому та активізуючому впливі праці на психофізіологічну сферу людини, піднімає життєвий тонус, виступаючи природним стимулятором.

Побутова реабілітація – забезпечення необхідними протезами тих, хто цього потребує, створення умов для самообслуговування і незалежного існування.

Останнім часом важливого значення набуває *спортивна реабілітація*, яка полягає в реалізації комплексу заходів щодо сприяння зміцненню фізичного здоров'я людини, покращенню її психічного стану, виробленню позитивних настанов у повсякденному житті.

Отже, соціальна реабілітація – це система заходів, спрямованих на

якнайшвидше і найповніше відновлення здоров'я хворих та інвалідів, повернення їх до активного життя і суспільно-корисної праці.

Соціальна адаптація – одна зі складових процесу соціалізації особистості. У широкому розумінні адаптація розглядається як пристосування організму до певних умов існування. У соціальній роботі соціальна адаптація – це процес активного пристосування індивіда до певних умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність, спрямована на пристосування до певних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища.

Процес соціальної адаптації є неперервним, з огляду на те, що в навколишньому середовищі постійно відбуваються соціальні зміни, які, безперечно, потребують нових способів пристосування індивіда. Соціальна адаптація здійснюється з різною мірою інтенсивності. Періоди підвищеної адаптивної інтенсивності можна співвідносити з поживленням соціальної діяльності суспільства, і навпаки, уповільнення явищ соціальної трансформації зменшує інтенсивність соціального пристосування індивіда.

Значну роль у процесі соціальної адаптації відіграє адаптаційний потенціал людини. Це ступінь здатності особистості пристосуватися до нових умов соціального середовища. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою особистості, тобто тими уміннями та навичками щодо пристосування, яких індивід набуває в процесі життєдіяльності.

Соціальна адаптація може здійснюватися у формі акомодатії (повного підпорядкування вимогам середовища без критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) та асиміляції (свідомого і добровільного прийняття норм і цінностей середовища на основі особистісного погодження з ними).

Розрізняють два види соціальної адаптації: активну і пасивну. У процесі активної адаптації індивід прагне енергійно взаємодіяти з середовищем, впливати на його розвиток і зміни, долати труднощі й перепони, вдосконалювати суспільні процеси. За пасивної адаптації індивід не прагне до зміни довкілля, пасивно приймає наявні норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси для пристосування в соціальному середовищі. Внаслідок цього при зіткненні індивіда з певними об'єктивними труднощами, хворобами, екстремальними ситуаціями як результат низької адаптації може виникнути соціальна дезадаптація, що проявляється в різних формах девіантної поведінки.

Соціальний захист – система заходів, здійснюваних суспільством та його різноманітними структурами, з метою надання гарантованих мінімально достатніх умов життя, підтримки діяльності людини.

Соціальний інститут (з латини «institutium» – установа, заклад) – історично утворена стійка форма організації спільної діяльності людей.

Суспільство – це система соціальних інститутів, складна сукупність економічних, політичних, правових, моральних та інших відносин. Найбільш фундаментальні соціальні інститути – держава, власність, сім'я, наука, система засобів масової інформації, виховання, освіта, право. Через соціальні інститути відбувається функціонування суспільного організму, здійснюється соціалізація індивідів. Зміна соціальних інститутів або наповнення їх новим змістом відбувається в період соціальної революції.

У межах загальних характеристик соціальні інститути розрізняються певними функціональними якостями. Економічні соціальні інститути (банки тощо) забезпечують виробничі зв'язки у суспільстві, поєднуючи економічне життя з іншими соціальними сферами. Політичні (держава, партії, суд, армія) виражають існуючі в суспільстві інтереси і відносини. Соціальні інститути, які діють у духовній сфері (моральні норми, масова комунікація, громадська), сприяють здійсненню суспільних зв'язків.

Соціальне інспектування – система заходів, спрямованих на здійснення нагляду, аналізу, експертизи, контролю за функціонуванням соціальних програм, проектів, за умовами життєдіяльності, моральним, психічним і фізичним станом різних груп населення, забезпечення захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів.

Соціальна діагностика – процес комплексного дослідження соціального явища з метою виявлення, розпізнання і вивчення причинно-наслідкових зв'язків і відношень, які характеризують стан і тенденції подальшого розвитку. Соціальна діагностика – це методологічний інструмент, який дає органам управління необхідні знання, на основі яких розробляються різноманітні соціальні прогнози і проекти, вивчається суспільна думка і морально-психологічний клімат у суспільстві. Вона відіграє важливу роль у формуванні та розвитку технологій як соціальної роботи, так і всіх інших сфер соціального життя.

Соціальна діагностика керується принципами об'єктивності, причинності, комплексного підходу та наукової обґрунтованості.

До специфічних понять, які утворюють **третю групу**, належать: соціальний педагог, соціальний працівник, соціальне обслуговування, соціальна профілактика, соціальне страхування, соціальний супровід, добродійність, волонтерський рух тощо.

Соціальний педагог – спеціаліст із соціально-педагогічної роботи з дітьми і батьками, підлітками, молодіжними групами та об'єднаннями, з дорослим населенням в умовах освітніх і спеціалізованих установ, за місцем проживання. Соціальний педагог забезпечує цілеспрямовану соціально-педагогічну допомогу і підтримку процесу соціалізації різноманітних категорій дітей і молоді, сприяє їхньому соціальному вихованню в умовах життєдіяльності, надає психолого-педагогічну і соціально-педагогічну допомогу сім'ї, різним

виховним закладам, допомагає підліткам у період їхнього соціального і професійного становлення.

Соціальний працівник – спеціаліст, діяльність якого спрямована на надання допомоги людині, сім'ї або групі осіб, що потрапили у складну життєву ситуацію, шляхом інформування, консультування, організації різних форм підтримки та обслуговування хворих чи самотніх людей.

Оскільки соціальний працівник взаємодіє з людиною та її оточенням, він повинен володіти знаннями щодо розвитку і поведінки людини в конкретному середовищі, а це означає, що психолого-педагогічна компетентність спеціаліста становить базову основу його функціональної грамотності, підготовленості.

Розподіл сфери діяльності соціальних служб на *соціально-педагогічну* та *соціальну роботу* нині втратив свою доцільність. Між цими двома дефініціями спостерігається інша залежність: загальне визнання провідної ролі психолого-педагогічної забезпеченості соціальної роботи (як професії в цілому, так і конкретного соціального працівника зокрема) передбачає, по-перше, обов'язкову наявність у соціальній ролі професії базової інтегративної основи, *соціально-педагогічного фундаменту*; по-друге, розвиток соціальної педагогіки як науки, що педагогізує соціальну роботу, розглядаючи людину в особистісно-середовищному контексті як відкриту систему, яка постійно змінюється.

Соціальне обслуговування – це вид соціальної діяльності державних та недержавних органів, спрямованої на забезпечення матеріальних, оздоровчих, освітніх, естетичних та інших потреб особистості. Соціальне обслуговування здійснюється на принципах адресності, доступності, добровільності, гуманності, першочерговості в наданні соціальних послуг клієнтам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, конфіденційності; реалізується у формі соціальної допомоги та соціальних послуг.

Соціальна допомога – вид соціальної діяльності, спрямованої на підтримку осіб і соціальних груп, що знаходяться в кризовій ситуації. Розрізняють такі види соціальної допомоги:

- матеріальна допомога (матеріальне забезпечення у разі тимчасової чи постійної непрацездатності, безкоштовне забезпечення одягом, продуктами харчування та іншими речами, окремі виплати в системі соціального забезпечення);
- медико-соціальна допомога (різні форми медичного обслуговування, гарантованих державою; благодійна діяльність недержавних органів; допомога, спрямована на реабілітацію інвалідів);
- психолого-педагогічна допомога (коригування, виправлення психологічних вад, виявлення та зміна поведінкових і діяльнісних моделей особистості, вироблення навичок самопомоги).

Соціальні послуги – комплекс дій, здійснюваних державними, громадськими організаціями, і спрямованих на забезпечення та покращення умов життєдіяльності особистості чи окремих груп. За тривалістю дії соціальні послуги поділяються на:

- постійні (всі види соціального страхування; послуги, гарантовані діяльністю соціальних служб, спрямовані на вирішення соціальних, правових, культурних, психологічних та інших проблем);
- тимчасові (пов'язані з необхідністю отримання важливої для особистості інформації, консультації чи організації її дозвілля в певний проміжок життєдіяльності).

Залежно від особистості клієнта, місця надання послуг та їх виду вони бувають безкоштовні та платні. Рівень розвитку соціальних послуг у державі є показником спрямованості її соціальної політики та індикатором розв'язання соціальних проблем.

Соціальна профілактика (з грецької *prophylaktikos* – профілактичний, запобіжний) – комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на запобігання, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі; сукупність державних, громадських, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію основних причин та умов, що викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру та інші соціально небезпечні і шкідливі відхилення у поведінці.

Профілактика ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних, чинників, що зумовлюють відхилення в психологічному та соціальному розвитку, в поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля. У сучасній практиці розрізняють первинну, вторинну й третинну профілактику. Первинна профілактика більшою мірою має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Вторинна профілактика прагне обмежити поширення окремих негативних явищ, що мають місце в суспільстві чи соціальній групі. Третинна профілактика – це комплекс соціальних, освітніх і медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного і соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, освітній заклад, трудовий колектив, до суспільно-корисної діяльності.

Крім цих видів профілактики, розрізняють ще загальну та спеціальну профілактику. Загальна профілактика полягає у здійсненні заходів, спрямованих на запобігання певним проблемам у майбутньому житті людини, наприклад, профілактика девіантної поведінки підлітків. Спеціальною профілактикою називається система заходів, спрямованих на запобігання

конкретним негативним явищам у поведінці людей та їх локалізацію (профілактика підліткового суїциду, профілактика небезпечної статевої поведінки тощо).

Профілактична робота може проводитись на кількох рівнях: особистісному, сімейному, соціальному. На особистісному рівні вплив на цільову групу сфокусований на тому, щоб сприяти формуванню таких якостей особистості, які забезпечують підвищення рівня особистісної відповідальності людини. До провідних форм профілактики на особистісному рівні можна віднести консультування й тренінгові заняття. Сімейний рівень профілактики має на меті вплив на найближчий «мікросоціум» – сім'ю, аби допомогти молодій людині прийняти рішення на користь здорового способу життя.

Соціальний рівень профілактики сприяє актуалізації проблем, пов'язаних з окремими негативними явищами в суспільстві, а також зміні суспільних норм стосовно осіб, які за певних причин стали жертвами асоціальних моделей поведінки (наркозалежні, люди нетрадиційної сексуальної орієнтації, ВІЛ-інфіковані тощо).

Соціальне страхування – одна з найважливіших форм соціальної підтримки і соціального захисту населення, яка являє собою систему (державну чи громадську) грошового і матеріального забезпечення громадян при досягненні ними пенсійного віку, у випадку тимчасової або повної втрати працездатності, з метою охорони їхнього здоров'я.

Загальна декларація прав людини, прийнята на Генеральній Асамблеї ООН у 1948 році, визначила право кожної людини на соціальний захист за допомогою соціального страхування як у ситуації соціального ризику, так і в усіх інших випадках, наприклад, втрата засобів до існування з причин, незалежних від людини.

Соціальне страхування здійснюється за рахунок спеціальних фондів, які створюються з обов'язкових внесків підприємств, закладів, організацій та інших працедавців, а також дотацій із державного бюджету на матеріальне забезпечення працівників і членів їхніх сімей.

Соціальний супровід – вид соціальної діяльності, спрямований на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених верств населення з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їхнього соціального статусу; тривалий процес, спрямований на здійснення системи комплексних заходів різними спеціалістами щодо соціальної реабілітації зазначених категорій.

Соціальна опіка (патронаж) – особлива форма державного захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом. Патронаж передбачає проведення в домашніх умовах профілактичних, оздоровчих, санітарно-просвітницьких заходів, надання соціальних послуг.

Доброчинність – у вузькому розумінні – надання приватними особами чи організаціями безоплатної допомоги людям або соціальним групам, що її потребують. У широкому розумінні – безоплатна діяльність по створенню і передачі фінансових, матеріальних і духовних цінностей (благ) для задоволення нагальних потреб людини, соціальної групи або більш широких спільнот, які потрапили у складну життєву ситуацію.

Історія доброчинності бере свій початок від подання милостині до системи законів та інших актів, у яких юридично закріплювалося існування такого явища як найважливішого наряду суспільного життя.

Волонтерський рух – це доброчинна діяльність, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства в цілому. Людину, яка добровільно надає безоплатну соціальну допомогу та послуги інвалідам, хворим, особам і соціальним групам, що опинилися в складній життєвій ситуації, називають *волонтером*. Волонтери керуються такими принципами:

- визнають право на закріплення за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої расової приналежності, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального становища;
- поважають гідність і культуру всіх людей;
- надають допомогу, безкоштовні послуги особисто або організовано в дусі партнерства і братерства;
- визнають рівну важливість особистих і колективних потреб, сприяють їх колективному забезпеченню;
- ставлять перед собою мету перетворити волонтерство в елемент особистого процвітання, набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи для цього ініціативу і творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем;
- стимулюють почуття відповідальності, заохочують сімейну, колективну і міжнародну солідарність.

За належністю до певної організаційної структури серед волонтерів України можна умовно виокремити тих, хто працює при центрах соціальних служб для молоді, а також волонтерів – членів різних громадських об'єднань (Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», Центр волонтеріату «Добра воля» тощо).

Серед волонтерів найчисельнішою групою є учні старших класів і середніх спеціальних закладів, студенти вищої школи. Волонтерами виступають також батьки, пенсіонери та спеціалісти, які безкоштовно надають різні види соціальних послуг.

Волонтерська діяльність як прояв милосердя і доброчинності буде існувати доти, доки існує потреба людей у тій чи іншій допомозі та обмежена державна

участь у задоволенні потреб своїх громадян, їхній соціальній підтримці.

Соціальна робота є відносно новою галуззю соціально-гуманітарного знання у системі суспільних наук. Вона характеризується інтегративністю і, переважно, прикладною спрямованістю. Їй властиві всі структурні елементи, які свідчать про її сформованість як науки, а саме: наявність об'єкта і предмета дослідження, відповідних йому понять і властивих закономірностей; сформована система принципів та ідей і практичний досвід соціальної роботи.

Дефініції соціальної роботи можуть з часом змінюватися, залежати від теоретичних підходів, соціально-політичного і культурного контекстів, емпіричних досліджень, поглиблення та уточнення теоретичних знань, що, безперечно, збагатить і розширить систему категорій соціальної роботи.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Знайдіть відмінності між поняттями «термін», «поняття», «категорія».
2. Назвіть основні групи понять і категорій соціальної роботи та охарактеризуйте їх.
3. Обґрунтуйте чому соціальне середовище є необхідною умовою соціалізації особистості.
4. Обґрунтуйте твердження, що волонтерський рух – це добродійна діяльність і необхідна умова розвитку соціальної роботи в умовах сучасної України.
5. Підберіть приклади використання основних категорій соціальної роботи іншими науками. Порівняйте визначення та проаналізуйте відмінності в них.
6. Напишіть есе «Понятійно-термінологічні проблеми соціальної роботи на сучасному етапі».

Використовуючи класифікацію понять і категорій соціальної роботи, наведену у параграфі, віднесіть до відповідних груп (запозичені, загальні, специфічні) такі терміни: психосоціальна робота, гувернерство, опікунство, соціальні норми, милосердя, міграція, молодь, соціальний лідер, соціальний клімат, соціальний контроль, соціальна деривація, соціальна дистанція, соціальна гігієна, соціальна взаємодія, соціальний стереотип, соціальне управління, соціальні гарантії, соціальне планування, соціальне проектування, соціальна роль, соціальні наслідки, соціальна політика. Дайте їх стислу характеристику та обґрунтуйте свою позицію.

Література

1. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2001. – № 42. – С. 213.
2. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка у схемах та таблицях
3. *Григорьев С. И.* Теория и методология социальной работы / С. И. Григорьев, Л. Г. Гусякова, В. А. Ельчанинов. – М.: Наука, 1994.
4. *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навч. посібник / . – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
5. *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології. Навч.-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 112 с.
6. *Мудрик А.В.* Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В. А. Сластенина. – М.: «Академия», 2000. – 192 с.
7. Российская энциклопедия социальной работы / Под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой. – М.: Институт социальной работы, 1997. – Т. 2. – 406 с.
8. Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М.: «Академия», 2002. – 368 с.
9. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой. – М.: Юрист, 2000. – 424 с.
10. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
11. Соціальна робота / соціальна педагогіка (понятійно-термінологічний словник) / Під заг. ред. І. Д. Зверевої. – К.: Етносфера, 1994. – 119 с.
12. Социальная работа: словарь-справочник / Под ред. В. И. Филоненко. – М.: «Контур», 1998. – 480 с.
13. *Тетерский С. В.* Введение в социальную работу: Учеб. пособие. – М.: Академический Проект, 2000. – 496 с.

Бондаренко З. П., Лях Т. Л. Основні поняття і категорії соціальної роботи // *Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / [І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.] ; за ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової.* – К. : Наук. світ, 2004. – С. 25–39.